

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

КОРНІЄНКО О.М.

ПРИКОРДОННА ПОЛЬОВА СЛУЖБА СУМСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ В XVII-XVIII ст.

Розглядаються певні питання прикордонної служби Сумського козацького полку в боротьбі проти ворожої агресії в XVII-XVIII ст.

Українське козацтво вже на початковому етапі свого існування, активно боронячи українські землі, створило свою систему сторожової служби. Головним завданням Сумського козацького полку, чий поселення становили своєрідне продовження Білгородської та Воронізької засічних оборонних ліній, на довгі десятиліття став захист південних кордонів Московської держави від нападів кримських татар. З ними козаки вели майже безперервні бойові дії, що мали переважно оборонний характер. За несенням сумцями прикордонної служби у другій половині XVII ст. слідкував білгородський воєвода. На відміну від запорозьких козаків, які отримували від походів певний зиск у вигляді платні чи трофеїв, вони змушені були поєднувати господарську діяльність із військовою службою.

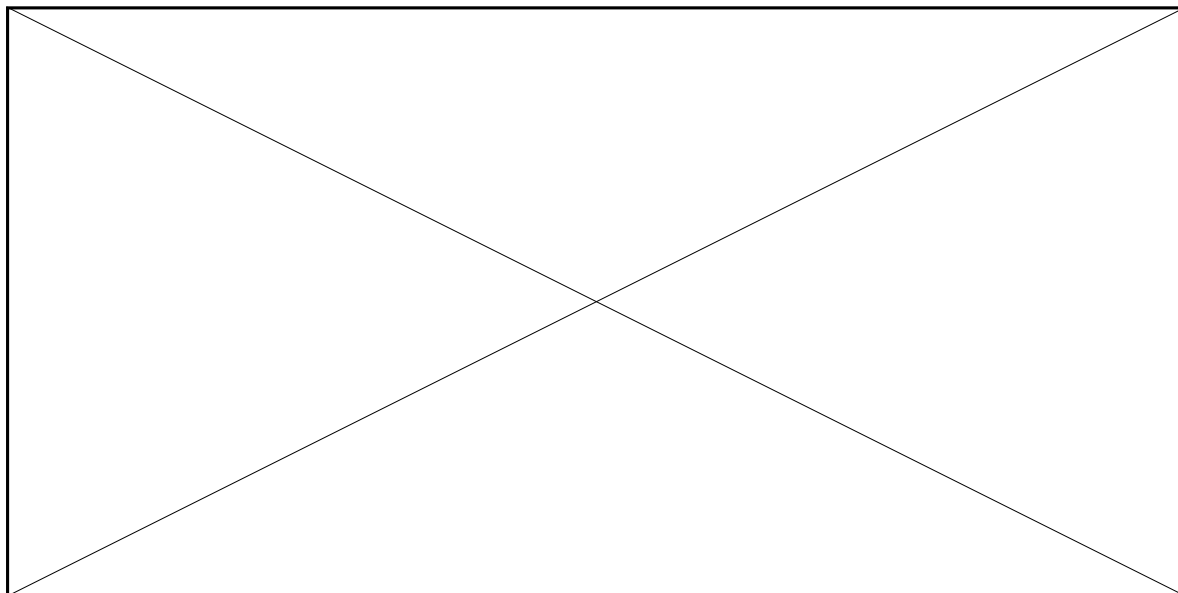
Сумський полк в силу його географічного становища менше за інших потерпав від нападів кочовиків, але повністю безпечним його становище стало лише в середині XVIII ст. Основи протитатарської оборони Слобожанщини почали складатися ще в 60-х роках XVII ст. Остаточно, вже як складова єдиної системи українсько-московської прикордонної служби, вона сформувалася лише у 80-90-х роках XVII ст. і включала в себе цілий комплекс заходів: будівництво загороджувальних і захисних інженерних споруд, налагодження дозорної та розвідувальної служби, мобілізаційну підготовку та здійснення превентивних заходів. При цьому враховувалася наявність природних перешкод - лісів, боліт, водоймищ, ярів та інших факторів. Так, на татарських бродах з метою берегової оборони не дозволялося рубати ліс. Певні частини лісових масивів, з огляду на них як на потенційну перешкоду, заборонялося використовувати з господарською метою. Нерідко вони взагалі оголошувалися заповідними¹.

На татарських сакмах, між ярами та балками влаштовувалися перекопи, а на відкритих степових ділянках місцевості насипалися вали та споруджувалися опорні пункти у вигляді невеличких “острожков”. Вздовж шляхів і довкола населених пунктів споруджувалися т.зв. “роблені могили” - спостережні кургани.

Корнієнко Олег Миколайович - здобувач відділу історії середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України

При наближенні ворога, та у разі його очікування (за відомостями від полонених татар і розвідників), переслідувалося дві мети: наперед довідатися про його рух і відбити напад. За першу відповідали сторожові та станичні козаки. Відбивати напад ворога в полі та містах зобов'язані були козаки полкової та військової служби.

Білгородська лінія (1636-1646). Мал. автора

Все це було складовою безпосередньої оборони полкових земель. Проте поступово слобідське козацтво переходить до здійснення більш активної оборони у вигляді прикордонної служби.

У 1660-1680-х роках вартова служба Сумського полку в Дикому Полі полягала у спостереженні за рухом татарських чамбулів та у здійсненні розвідки. Періодично сумці поповнювали збірний царський гарнізон, дислокований з 1663 р. у Запорізькій Січі. У розпал польсько-московської війни Запоріжжя було аванпостом у цій боротьбі і цар всіляко сприяв зміцненню його військової потуги.

У наказі першому командирі московського січового гарнізону Г.Косагову від 9 квітня 1663 р. визначалися наступні завдання: 1) здійснення спільно з січовиками нападів на татарські улуси та запобігання татарським набігам; 2) збір даних про можливі військові заходи та внутрішнє становище у Кримському ханстві, Польщі та Туреччині; 3) сприяння обороні Січі від ворожих нападів; 4) запобігання антимосковським виступам на Січі і прилеглих територіях². Свої дії, в першу чергу проведення походів і розвідувальних акцій, начальник гарнізону мав узгоджувати з кошовим отаманом і старшиною. Одержані відомості командир залогі пересилав до Малоросійського приказу.

Джерелом комплектування січового московського гарнізону були військові сили Білгородської засічної лінії, донські козаки, а в деяких випадках - козацькі партії Слобідської України, в тому числі Сумського полку. Склад і

керівництво гарнізону часто змінювалися. Закупки для гарнізону здійснювались у слобідських і лівобережних містах. Довгі місяці провіант та спорядження знаходилися в полкових цейхгаузах Слобідської України. Через зловживання місцевих воєвод, важке матеріальне становище, пов'язане з ускладненням постачання, багато слобідських козаків тікало додому. Некомплект гарнізонного полку, систематичні втечі негативно впливали на характер і інтенсивність його бойових дій. Косагов у серпні 1664 р. скаржився царю, що воєводи та полковники, порушуючи царський наказ, не висилають йому повноцінного поповнення: у всіх козаків Сумського полку виявилися “клячи худы”, серед прибулих “много наймитов и робята малые есть”. “А козаков прямих, - писав далі Косагов, - на твою в.г. службу не высылают”. Іншого разу він знову скаржився, що в полку справжніх козаків небагато, а переважають молодь і підставні найманці³.

Урядовий гарнізон і січове військо провели ряд спільних походів у Крим і ногайські улуси, відмінною рисою яких була достатньо чітка узгодженість дій. Переважна більшість операцій завдала відчутних втрат татарським ордам.

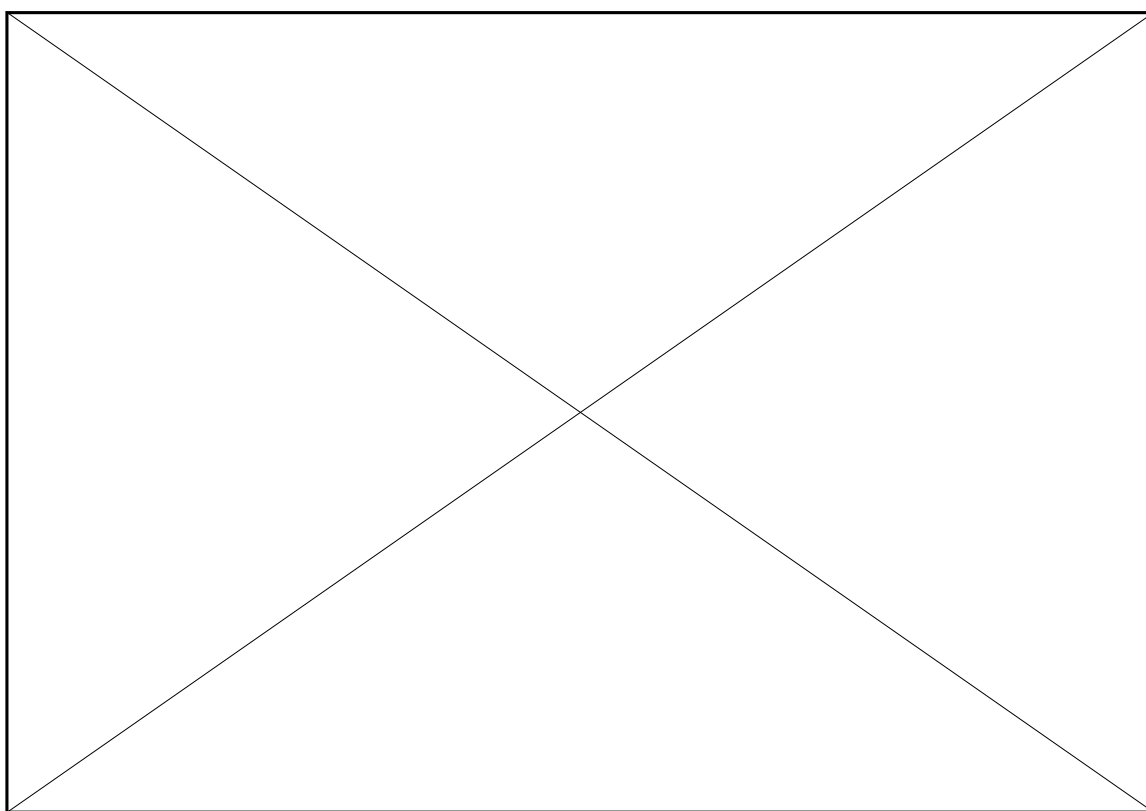
Починаючи з 1673 р., Сумський слобідський козацький полк здійснює регулярну дозорну службу на кордоні з Диким полем⁴. Вартова служба козацького війська враховувала всі особливості татарських нападів і була спрямована на те, щоб заздалегідь довідатись про підготовку нападу, встигнути попередити населення про нього і дати відсіч ворогові не лише силами вартових команд, але й козаків різних полків. За таких умов своєчасне попередження про підготовку вторгнення мало велике значення. Звістку про напад прагнули поширити поміж усіма населеними пунктами Лівобережної та Слобідської України і, насамперед, південних районів. Вздовж кордонів України в окремих пунктах, передусім на звичних для татар сакмах, шляхах, переправах, бродах і т.інш., створювалися так звані форпости. Взимку вони розташовувалися переважно на островах, навесні їх переводили на берег.

Сторожові пости являли собою комплекс стаціонарних споруд, який дещо нагадував татарські укріплені пункти (як, наприклад, Охтирка) для захисту кочовищ на кордоні з Московською державою та Річчю Посполитою. Один з таких форпостів, де несли службу козаки Сумського полку, був розташований на місці “при вершине р.Берестовой”. Пізніше там у 60 верстах від Харькова виникло с.Охочая, чіє населення в 30-х роках XVIII ст. було зараховане до ландміліційного війська Української лінії.

В “сторожовому городку” мешкали козаки, які спостерігали за пересуванням татар, що рухались Муравським шляхом. З документу т.зв. “чугуївського листування”, наведеного Філаретом (Гумілевським), відомо, що цей форпост був знищений татарами: “Писал к Харьковскому есаулу, к Филиппу Черняченку, с Водолаги осадчий Степанко Халевский: 194 [1686 - О.К.] г. Августа 14 воинские люди Татарове, большая орда, были под слоб. Водолагу и под Сумской сторожевой город на три статьи. Писал к нему же Золочевский сотник Яков Ковалевский: Богодуховские казаки на полевой сторожи видели большую орду Татар, или в 10 верстах от Коломака и сожгли новый городок на Берестянке”⁵.

Московська держава змушена була постійно удосконалювати колективну систему оборони, в першу чергу, за рахунок підтримання в

належному стані прикордонних фортець, будівництва нових укріплень та місцевих оборонних ліній. Влітку 1679 р. з'єднання генерал-поручика Г.Косагова, в складі якого перебував Сумський полк на чолі з Г.Кондратьєвим, вирушило до верхів'їв р.Тор⁶. Згідно указу царя Федора Олексійовича, розпочалося зведення так званої Нової або Ізюмської лінії на території нинішньої Харківської та Білгородської областей, по р.Донець - *“от прежней черты от Усерда чрез Калмиусскую сакму к Полотову и к Валуйке, и к Царево-Борисову, и от Ц.-Борисова чрез Муравску сакму до речки и города Коломака полем и речками, и лесами учинена новая черта”*. Лінія розтягнулася приблизно на 200 верст і складалась з валів, засік, *“острожків”*, фортець, між якими знаходились враховані природні перешкоди - болота, озера, річки. Безпосередньо керував будівельними роботами харківський полковник Г.Донець, а загальний нагляд здійснював Косагов⁷.

Ізюмська лінія (1679-1680). Мал. автора

Як писав С.Величко, *“того ж літа, місяця червня чи липня, за государським указом генерал і воєвода Григорій Іванович Косогов, почавши від слобідських міст аж до Дніпра, міряв понад Берестовою поле на версти, волочачи кодолю [важку віршовку-розмітку - О.К.]”*⁸. Крайнім південним населеним пунктом лінії, яка невдовзі у місцевої людності отримала ще й назву *“Косогов вал”*, мав бути Цареборисів, що являв собою поселення з 19 дворів, оточених старими занедбаними укріпленнями, які треба було привести до ладу.

Урядом ставилося завдання перенести м.Ізюм і значно посилити його укріплення у відповідності до стратегічного положення. Від Сіверського Донця лінія тягнулася на північ по р.Оскол, включаючи в себе такі фортеці, як Цареборисів, Сеньків, Куп'янка, Дворічна, Кам'янка. У проміжках між лінійними фортецями намічалось будівництво сторожових башт (острожків), засік і надоб'їв, а в гирлі р.Солоної та на перелазі р.Берека - "жилих" міст. Не на всіх відкритих ділянках можна було насипати вал - весняна вода частково його зносила б.

Особливо небезпечним був зимовий час, коли замерзали водоймища. Це також треба було враховувати при спорудженні лінії⁹.

Особливо інженерні роботи активізувалися після великого татарського нападу 1680 р., коли татари дійшли безпосередньо до території Сумського полку і була спустошена його південно-східна частина: лише в с.Сінне ними було захоплено в полон 61 особу, а в слободі Ямне - 84 мешканця. Як зазначає Самовидець, остерігаючись можливого нападу на Київ, *"того ж року войска великіе его царского величества вийшли и стягалися под Путивлем у Білих Берегов, над которими старшим был Боярин Голіцин, под которого послушенством зоставал и князь Ромодановскій. И там стоячи, ожидали на відомості, ежели турки міли бити под Кієвом, жеби противко оних тягнути"*¹⁰. Напевно саме з цієї причини Сумський полк цього року розділився навпіл: одна частина ("Сумський полк Гарасима Кондратьєва") перебувала у підпорядкуванні Ромодановського, а інша частина ("Сумський полк Григорія Кондратьєва") - на будівництві укріплень. Певною мірою причиною цього була чолобитна Г.Кондратьєва.

В 1680 р. він звернувся до царя Федора Олексійовича з проханням про відставку, *"а в полковниках на его место быть кому он, великий государь укажет... И генваря в 12 день 188 году блаженный памяти великий государь пожаловал его, Герасима, за его многую верную службу. И за старость, и за раны от полковой службы велел его отставить, а на его место у Сумского полку у казаков по заручному челобитью того полку сотников и казаков в полковниках быть сыну его Григорью, а как он, Григорий, с Сумским полком будет на его государевой службе, и в то число Герасиму ведать Сумского полку городов остаточных - полковой службы казаков и тамошних городов и мест от воинских людей оберегать"*¹¹.

Одночасно з будівництвом лінії, козаки Сумського полку несли дозорну службу, спостерігаючи за татарами. Безпосередньо цим займався тимчасово відокремлений із загалу т.зв. "Сумський полк Григорія Кондратьєва", що нараховував 2953 козаків. В той же час, друга половина сумців - "Сумський полк Гарасима Кондратьєва" складався з 2881 чол.¹² Донесення Григорія Гарасимовича Кондратьєва від 1680 р. свідчить про наступне: *"Григорию Ивановичу [Косагову - О.К.] - Григорий Герасимович, полковник войска Его Царского Пресветлаго Величества Сумскаго. По верным вестям два салтана со многими ордами разделились на три части, едны пошли в полк Переяславский, другие к Пырятину и Прилуцине, а третие Сулою, не малыми купами силою великою"*¹³.

Про важку працю при зведенні фортифікаційних споруд у листі до стольника і воєводи Григорія Івановича Косагова, що наглядав за роботами,

в 1681 р. писав лебединський сотник: *“По указу великаго Государя и по вашему милостивому приказу о построении надолб под Бишкиным [Змієвським - О.К.] от озера до болота надолбы годно построили и еще звыше того. Една же, добродеею нам милостивый и то ознаяменуем, же теперь товариство наше, казаки наши сумскаго полка в запасах оскудали дуже, же на силу в которых есть що и ести. И от такого голода з табора уходят, же не могут и запинати их. В приходе мало казаков. Наступает время зимнее. А они бедние наги и больни и ести нечего и конем корму нет. А из домов прислати нечего за убожством. В прошлом году в нас в Лебедине гневом Божиим посад вигорел и в том пожаре хлебом оскудали дуже. И теперь ту ж стояти на заставе нам стало неможно”*¹⁴.

У березні 1682 р. Малоросійський приказ висунув проект спорудження оборонного валу на півдні Лівобережжя та Слобожанщини й поселення там вихідців з Правобережжя. Однак гетьман І.Самойлович виступив проти участі лівобережних козаків у будівництві і проект не був здійснений¹⁵. Спорудження Нової лінії не вирішило існуючих проблем - наступного, 1681 р. навіть у найбільш віддаленому від Дикого поля Сумському полку дуже постраждали деякі населені пункти. Здійснивши прорив через Ізюмські оборонні укріплення, татари безперешкодно здійснили черговий набіг.

Як вже зазначалося, базовими пунктами на кордоні з Диким Полем слугували *“сторожові городки”* або, як пізніше їх стали називати, форпости. Вони склалися зі спеціальних приміщень - казарм з конюшнями, а також з редутив (шанців) - прямо- або багатокутних земляних укріплень з ровом і валом, замкнених або незамкнених, оточених рогатками і надовбами.

Рогатка являла собою загороджувальну споруду з жердин. Встановлювалася вона на шляхах, у болотяній місцевості, в окопах, для прикриття проходів та пошкоджень в польових укріпленнях і для посилення їх в цілому. Особливо часто її використовували взимку, коли неможливо було забити кілки в ґрунт. В давнину їх називали *“іспанський вершиник”* і часто возили з собою в обозі. Надовби являли собою вкопані в землю загострені дерев'яні колоди чи кілки. Як правило, вони мали нахил у бік фронту і розміщалися в шаховому порядку.

Форпостний вал із внутрішнього боку мав земляну приступку (банкет) для розміщення стрільців і гармат. Перед зовнішнім ровом з фронтального боку робився земляний насип (гласіс) - додатковий захист від ядер і куль. Внутрішній рів слугував для укриття гарнізону. Вхід прикривався валом-траверсом. Іноді редути робилися з двох тинів, між якими засипалася земля. Протягом XVII-XVIII ст. цей тип укріплень широко застосовувався козацьким і московським регулярним військом при організації охоронної служби, в польовому бою, при облозі та штурмі фортець.

Кожен форпост у межах певного територіального району розставляв чергові вартові команди - *“бекети”* (пикети), котрі були специфічною формою козацької аванпостної служби і налічували, як правило, 3-4 козаки. Вони являли собою, по суті, спостережні пункти з караульними постами, які висувалися на південь від головних постів і розташовувалися на підвищених місцях, здебільшого на *“могилах”* (курганах). Чергування на бекетах відбувалося цілодобово, позмінно.

На самих форпостах, також на підвищених місцях, стояли так звані “фігури”, “маяки-гляди”, по три на один форпост, які являли собою піраміду з просмолених бочок, зв’язаних смоляними мотузками, або своєрідні вартові вишки, що склалися з великих стовпів, обкручених соломною і облитих смолою. В разі тривоги ці фігури підпалювалися верчиком сухої соломи і палаючий маяк сигналізував про вторгнення татар. Коли запалювався один маяк, це означало, що помічено рух татар до кордонів, два маяки - татари вторглися в межі України, три - напали на форпости. Пізніше, згідно царського указу 1723 р., на кожному форпості повинні були знаходитись по 3 маяки або піраміди заввишки “по три сажні триаршинних”. Будувати їх необхідно було так, щоб дим з одного було видно на іншому¹⁶.

Помешкання і стайні закладалися не при кожному форпості. Іноді головний, найбільший форпост служив притулком для команд сусідніх. Однак фігури були обов’язковими для кожного форпосту. Маяки містилися у ряді випадків навіть поза форпостами - вздовж прикордонних місцевостей, біля караулів по великих та малих дорогах, що проходили в районі форпостів і прикривалися редуками. Форпости розташовувалися один від одного на відстані 3-12 верст, залежно від місцевості, за умови, щоб з одного на інший було видно сигнал. У воєнні роки маяки були дещо удосконаленими. Вони робилися на чотирьох стовпах висотою від 4 до 5 сажнів. Стовпи обкручувалися соломною або очеретом. На них ставилися діжки із смолою у вигляді піраміди.

Внизу накладався хмиз, очерет, дрова і солома. Маяки розміщувалися по трикутнику на відстані 15-20 сажнів з тим, щоб один не міг загорітися від іншого. Біля маяків стояли вартові, які в разі потреби запалювали їх. На найвищих місцях встановлювалися також вежі з вартовими та спостережні пікети¹⁷.

З плином часу місцезнаходження форпостів змінювалося неодноразово. Але незмінними залишалися райони їх розміщення. Це були південні області України, де виникала безпосередня загроза ворожого нападу. Лівобережні козаки обслуговували форпости в районі Дніпра, слобідські - вздовж р.Донець. Запорізька Січ являла собою найбільш південне укріплення. Вона розставляла форпости вгору по Дніпру до гирла р. Самара. Кожному лівобережному та слобідському полку вказувався відповідний відтинки прикордонної території, який він повинен був забезпечити форпостами.

Показовими є листи головного командира Українського корпусу генерала Й.Б. фон Вейсбаха, що завідував слобідськими полками в кінці 20-х - на початку 30-х років XVIII ст., до охтирського полковника Лесевицького. В одному з них генерал надавав детальну інструкцію: *“Понеже известно учинилось через войска Донскаго войскового атамана Лопатина, что пришло и к тому еще прибыть имеет войско к Азову, предлагаю быть вам с полком своим собранным с людьми, как можно, во всякой готовности к походу, дабы в экстренной надобности выступить в 24 часа. А до того приказать стоящим на форпостах полку вашего разъезды чинить непрестанные... И ежели о неприятельском приходе подлинно ведомость получают, что приближается к нашей границе: для ведома обывательскаго, чтоб благовременно могли ретироваться к своим домам или ближним*

городам, велено зажечь по одному маяку, а давали б знать, когда надлежит; а когда неприятель будет уже в виду, то зажечь по другому; буде же неприятель будет приближаться к форпостам, то зажечь по третьему маяку, а сами, чту возможность допустит, чинили бы отпор. И о том вам быть известными и пограничным обывателям полку своего дать знать... В Полтаве мая 4 дня 1728 года. U.Weisbah¹⁸.

В наказі від 17 травня 1728 р. додатково роз'яснювалося: *“стоящих по мнению вашему сотника и 100 человек казаков под Коломаком вывести и поставить под Высокополье, которое у самих переходов неприятельских стоит. Токмо приказать, дабы непрестанные разъезды чинили, и что о неприятельском переходе уведают, давали бы вам и стоящим полкам в кампаментях под Коломаком, и в Валки, потому же через нарочнаго и нам”¹⁹.*

За ініціативою російського уряду в 1731-1735 рр. зводиться Українська прикордонна укріплена лінія - система оборонних споруд, розташованих поміж Дніпром та Сіверським Донцем. Її основним призначенням був захист Лівобережної та Слобідської України від грабіжницьких наскоків кримських татар. Лінія мала 16 фортець і підсилювалася більш ніж 200 редутами та блокаузами. Загальна довжина укріплень перевищувала 285 км²⁰. Основна оборонна смуга проходила по кордонах Полтавського та Харківського полків, від Дніпра при впадінні в нього р.Оріль, по берегу Орелі та її притоку Берестовій, далі по р.Берека до її впадіння в Сіверський Донець (від сучасного Краснограда до Ізюму). Ці річки своїми водами прикривали захисні споруди на значному їх відтинку.

Таким чином, Українська лінія пролягала переважно рівнинною місцевістю, перетинаючись безліччю річок та струмків, що протікали в неглибоких ярах. В болотяних та лісистих місцях, де ворогу було важко пробиратися, вали і рови не споруджували. В місцевостях, де пролягали звичні для татар дороги та перелази, закладали редуги і фельдшанці, а в гаях - засіки. Поза лінією установлювалися маяки і будки, на яких містилася спеціальна варта. По всій лінії було налагоджено комунікації та мости. Звичайно, що протягом наступних років лінійні укріплення безперервно вдосконалювалися.

У 1731-1732 рр. Сумський полк, як і вся Слобожанщина, мусив виставити на будівництво Української лінії з кожних 10 дворів одного робітника, на кожних 10 робітників - забезпечити одну фуру, а на гурт у 50 чоловік - ще й плуг з волами та погоничами. Козаки мали взяти із собою на окремих підводах провіанту на тримісячний термін, сокири, лопати, мішки, щоб носити в них землю, зброю і навіть гармати, щоб боронитись від татар. Наряд і відправлення людей урядовими циркулярами наказувалось зробити негайно, *“под опасением немалого истязания...”*. За словами одного із самовидців, *“работа сия похитила тысячи народа, безвременно погибшего от тяжести, зноя и климата”*.

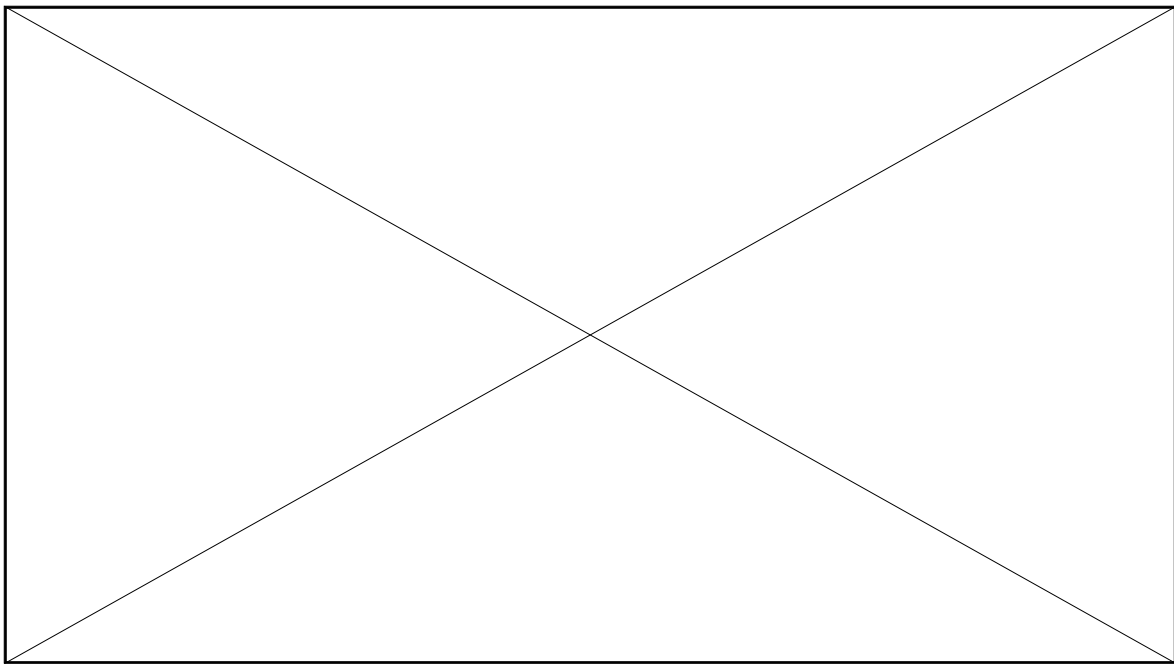
Починаючи з 1731, три роки біля гирла р.Берестова в районі майбутньої Козловської (Дрицької) фортеці на спорудженні Української лінії працювало 457 чоловік від Сумського полку²¹.

Незважаючи на титанічний обсяг виконаних робіт і *“продуману”* систему захисту, татарські зағони доволі часто проривали Українську

укріплену лінію. Під час набігів, в яких визначали успіх несподіваність і швидкість дій, татари прагнули прорватися між опорними пунктами. Відомо, що для тактики і стратегії татарського війська взагалі було характерним бажання уникати прямої атаки фортець.

Таким чином, нехтування цією особливістю татарської тактики при будівництві лінії значною мірою наперед визначило найістотніший її недолік і, власне, невідповідність своєму призначенню. Так, 28 жовтня 1736 р. шеститисячний татарський загін прорвав лінію, попередньо зруйнувавши ділянку земляних укріплень між фортецями св. Михайла і Слобідською. Розбившись на невеликі партії, татари розійшлись по кордону. Загонові не дали далеко просунутись углиб, проте *“кримчухи”* йшли вздовж лінії, руйнуючи її. Як доповідав тодішній командуючий лінією генерал Урусов, ворог зруйнував лінію, пройшов за неї, і, *“учиня некоторые пакости, возвратился за линию в степь, который за неимением людей никак удержать невозможно”*. Інший невідомий сучасник, який служив на лінії, робить рішучий висновок про марність титанічних зусиль по спорудженню цього укріплення: *“Итак, сообразив все ее неудобности и уважа истребленное на построение иждевение, можно в рассуждении ее бесполезные труды счесть потерянными”*²².

Українська лінія (1731-1735). Мал. автора

Форпостні команди Української лінії укомплектовувалися кінними озброєними козаками. На кожен полк давалася рознарядка щодо кількості козаків, яку слід вислати на той або інший форпост. Всередині форпостної команди зберігався сотенний поділ, який мав організаційно-господарче значення. Над окремими сотенними загонами козаків командиром

призначали здебільшого когось із значних козаків (“стариків”) цієї сотні. Він мав забезпечувати порядок у команді не лише в дорозі, але й під час служби.

Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. форпостні команди комплектувалися також переважно з українських козаків. У 1737 р. військова рада, розглядаючи питання організації пильнування кордонів зимової пори, ухвалила найбільший тягар форпостної служби перекласти не на польові, а на гарнізонні, ландміліційні та іррегулярні війська, тобто на лівобережних і слобідських козаків. Введені до складу форпостної команди російські солдати становили не більше 10%. У цей час форпостна команда в середньому складалася з 20-30 чоловік. На сторожовому посту поблизу Трахтемирівського перевозу у 1736 р. знаходилися капітан, капрал, барабанщик, циркульник, денщик, дев’ять солдатів, наказний полковник, сотник, писар, отаман та 84 козаки. Як бачимо, найбільші форпостні команди, поряд з козацькою старшиною, очолювали російські офіцери²³.

Формування та поповнення форпостних команд протягом російсько-турецької війни 1735-1739 рр. проводилося безперервно, оскільки втечі тут були звичайним явищем, що значною мірою викликалося поганою організацією постачання. Козаки прибували на вартування з провіантом, розрахованим на пару місяців, але часто служба тривала довший час. У таких випадках керівники форпостів починали писати до старшини тих полків, вихідцями з яких були козаки їхніх команд, вимагаючи зібрати з козацьких дворів провіант для них.

При цьому доводилося писати неодноразово, бо полкова старшина ставилася досить байдуже до цих вимог. Командири в розпачі споряджали спеціальних нарочних. Ясна річ, за такої системи забезпечення безперервного постачання провіанту домогтися було неможливо. Те ж саме було і з обмундируванням. Коли наставала пізня осінь, а потім і зима, козаки, що прибули на форпости ще влітку, зазнавали великих страждань від холоду, не маючи відповідного взуття та одягу. До того ж служба на форпостах, особливо в 30-40-х роках XVIII ст., поєднувалася з надмірною землекопною працею (“неусипні роботи”). Відтак, восени починалися втечі з команди. Отже, форпостна служба була не лише небезпечною, але й надзвичайно важкою. Недарма у Гетьманській Україні бунчукових товаришів за ухиляння від походу карали відправкою на форпости.

З форпостів організовувалися роз’їзди у глиб степу. Метою їх було завчасне отримання інформації про пересування супротивника. Висилаючи роз’їзди, пости контролювали ту частину місцевості, яка випадала з радіуса спостереження бекетів. Крім того, роз’їзди з’єднували пости, що стояли на значній відстані один від одного, і таким чином створювали суцільну оборонну лінію.

Система організації роз’їздів, як і весь характер вартової служби у Московщині та в Україні, здавна мала багато спільного. Це було наслідком перейняття деяких особливостей вартової служби Київської Русі, а також того, що ханські орди, як і султанська Туреччина, були спільним ворогом для українського і російського народів. Перед роз’їздами ставилася певна розвідувальна мета. Проте, зустрівшись із невеликими чамбулами, вони повинні були вступати з ними у бій.

Експедиції невеликих козацьких загонів у степ з метою розвідки, добування “язика”, займання худоби, розгрому окремих чамбулів, що пробиралися на Україну для грабунків, були поширеним явищем. Нерідко такі експедиції здійснювалися з власної ініціативи козаків. Зазвичай такий козацький загін (“польова ватага” або “охотницька команда”) збирався на добровільних засадах по 30-50 чоловік з власною зброєю, спорядженням та забезпеченням і йшов у степ. Серед керівників загону - польових ватажків - траплялися досвідчені і спритні військові командири, які чудово знали місцевість та на звичках ворога. Діяльність польових ватаг була однією з форм загальнонародної боротьби в Україні проти турецько-татарських нападів.

Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. та у 40-50-х роках практикувалися також так звані ближні і дальні роз'їзди. Ближні роз'їзди пильнували безпосередньо кордон, а дальні, які здійснювалися козаками, віддалялися від нього на значну відстань - до декількох десятків кілометрів. Незважаючи на те, що російський фельдмаршал Мініх широко використовував козаків для сторожової та розвідувальної служби, пасивний характер організації захисту кордонів зимової пори призводив до того, що їм доводилося обмежуватися лише оборонними діями, хоча, безумовно, за прикладом запорожців минулих часів вони могли б організувати походи на Кримське ханство та на ногайські орди, стримуючи відтак хана в межах своїх володінь або змушуючи його розпорошувати сили.

Коли на форпостах задалегідь дізнавалися про наступ ханських орд, з вартових постів посилювалися донесення з спеціальними нарочними до полковника або до Генеральної військової канцелярії, гетьмана та російських командуєчих, і для відсічі ханським ордам встигали вжити заходів. Насамперед відповідним чином розташовували наймані війська для прикриття кордонів і території, яким загрожувала навала. З наближенням великих ханських сил розсилалися гінці до всіх лівобережних і слобідських полків та сотень з універсалами про мобілізацію козаків. Мобілізовані полки розміщувалися в близьких до кордонів містах або на межі своїх полків чи вздовж Дніпра і Донця. Так, 29 жовтня 1733 р. слобідські полки одержали звістку про рух ханських чамбулів до південних кордонів, а також указ про негайне вирушення козаків, “козацьких дітей та свояків” на конях і з усім військовим спорядженням до місць сторожової служби²⁴.

У короткі відтинки мирного часу між закордонними походами “за позаторишнім снігом” протягом 40-50 років XVIII ст. сумські козаки перманентно перебували у “командераціях” на південному кордоні, охороняючи Українську лінію. В 1745 р. імператриця Єлизавета Петрівна надала дозвіл на постійне проживання російським однодворцям, що склали основу лінійних гарнізонів. Для посилення ландміліції в кожній фортеці мала бути розквартирована також одна піврота гренадерів регулярних військ і півсотня слобідських козаків²⁵.

Форпостна служба, як елемент антитатарської оборони, безумовно відіграла позитивну роль у справі захисту українських земель від татарських набігів. Проте, царський уряд розглядав Слобідську Україну не лише в якості плацдарму для захоплення Північного Причорномор'я. У XVIII ст. вона стала своєрідним джерелом “вільної” землі та населення, придатного для закріпачення.

Після спорудження південних захисних ліній, осадження на них ландміліційних поселень і поступового перенесення кордону на південь, необхідність в існуванні слобідських полків відпала. Царизм не бажав мати в середині імперії подібні автономні утворення, які, до того ж, мали власні військові формування, а тому в 1765 р. слобідське козацтво припинило своє існування.

¹Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Х., 1993. - С.60.

²Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. - К., 1961. - С.92-93.

³Там само. - С.96-98.

⁴Слобода. Історичне минуле міста Суми Харківської губернії священика Іакова Левитського // Добрий день (Суми). - 1991. - 26 квітня. - С.4.

⁵Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3 т. - Т.2. - Х., 2006. - С.256.

⁶Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф.210. Розряд, Приказний стіл. - Стоп.470. - Арк.13.

⁷Альбовский Е.А. Харьковские казаки. - Т.1, кн.1. - Х., 2005. - С.116.

⁸Величко С.В. Літопис. - Т.2. - К., 1991. - С.265.

⁹Альбовский Е.А. Вказ. праця. - С.117.

¹⁰Літопис Самовидця. - К., 1971. - С.133-134.

¹¹Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. - Ф.ХХІХ. Данилевич В.Ю. - Спр.151. - Арк.304.

¹²Там само. - Спр.3. - Арк.3; Спр.151. - Арк.277; Спр.152. - Арк. 478.

¹³Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание... - Т.2. - Х., 2005. - С.64.

¹⁴Там же. - С.114.

¹⁵Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. - К., 2005. - С.372.

¹⁶Багалій Д.І. Вказ. праця. - С.61.

¹⁷Апанович О.М. Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст. - К., 1969. - С.137.

¹⁸Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание... - Т.1. - Х., 2006. - С.248.

¹⁹Там же. - С.249.

²⁰Советская Военная Энциклопедия: В 8 т. - Т.8. - М., 1980. - С.180.

²¹Потрашков С.В. Харьковские полки: Три века истории. - Х., 1998. - С.27.

²²Апанович О.М. Збройні сили України... - С.168.

²³Там само. - С.138.

²⁴Там само.

²⁵Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание... - Т.3. - Х., 2006. - С.195.

Корниенко О.Н.

Приграничная полевая служба Сумского казацкого полка в XVII-XVIII вв.

Рассматриваются некоторые аспекты пограничной службы Сумского казацкого полка в борьбе с вражеской агрессией в XVII-XVIII вв.

Kornienko O.M.

The frontier service of Sumy Cossack Regiment in the XVII-XVIII Cent.

There are observed some aspects of frontier service of Sumy Cossack Regiment in the struggle against adverse aggression in the XVII-XVIII Cent.